

РОЛЬ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Крохін А. В.

DOI 10.37203/kibit.2019.42.03

УДК: 159.928.23: 37.047

KROKHINA A.
0000-0003-1209-748X
anastasiakr1@ukr.net

Natsionalnyi aviatsiyni universytet

КРОХІНА А. В.
0000-0003-1209-748X
anastasiakr1@ukr.net

Національний авіаційний університет, м. Київ

Анотація. Професійна орієнтація являє собою систему навчально-виховної роботи, яка спрямована на засвоєння учнями знань про соціально-економічні й психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування в них умінь аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також свої професійно значущі якості, шляхи й засоби їх розвитку. Правильний вибір професії зумовлює моральне задоволення, позитивну самооцінку, високу продуктивність праці, якість продукції. Він є точкою, в якій сходяться інтереси особистості та суспільства, поєднання особистих і загальних інтересів. Професійна орієнтація має свої принципи, пріоритети та недоліки. Врахувавши ці аспекти, є висока ймовірність правильно організувати адміністраціям навчальних закладів свою професійно-орієнтаційну систему, знайти вірний підхід до організації своєї діяльності, встановити відповідний психологічний контакт з учнями, що перебувають у стані вибору професії, професійного становлення та самовизначення. Головним критерієм ефективності роботи професійно-орієнтаційної служби є міра збалансованості кількості учнів, що приходять на роботу, на навчання в технікуми і ВНЗ по професіях, актуальних потребах району, міста, регіону, суспільства, що відповідають, в цілому. Одним із показників, за яким можна встановити доцільність впровадження профілізації в загальноосвітніх закладах є результати обрання старшокласниками відповідних спеціальностей до профілю навчання, що базується на впровадженні професійно-орієнтаційної роботи на кожному з вікових етапів розвитку учнів. Таким чином, у даній роботі розглянуто проблему професійного самовизначення старшокласників та досліджено ефективність професійно-орієнтаційної роботи у межах загальноосвітніх шкіл (на прикладі Криворізького Центрально-Міського ліцею).

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна орієнтація, ефективність професійно-орієнтаційної роботи.

Для цитування: Крохін А. В. Роль професійного самовизначення у процесі становлення особистості. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. 2019. № 3 (42). С. 19-24
DOI 10.37203/kibit.2019.42.03

THE ROLE OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION IN THE PROCESS ESTABLISHMENT OF PERSONALITY

Abstract. Professional orientation is a system of teaching and educational work aimed at acquisition of knowledge of the socio-economic and psychophysiological conditions of right choice of profession, formation of their ability to analyze the requirements of different professions to the psychological structure of personality, and also their professionally important qualities, ways and means of development. The right choice of profession makes moral satisfaction, positive self-feeling, high productivity, quality of products. It is the point at which the interests of the individual and society converge, the combination of personal and common interests. Professional orientation has its principles, priorities and disadvantages. Given these aspects, there is a high chance of correctly organizing the administration of educational institutions their professional orientation system, find the right approach to the organization of their activity, establish appropriate psychological contact with students in a position of choice of profession, professional development and self-determination. The main criterion for the efficiency of professional orientation is a measure of balance in the number of students who start to work, to study at colleges and universities by occupations, current needs of the district, city, region, society, according to general. One of the indicators by which it is possible to determine the viability of introducing profilisation in general education institutions is the results of selection of high school students of the relevant specialties to the profile of education, based on the introduction of professional orientation work at each of the age stages of student development. Thus, this paper studies the problem of professional identity of high school students and the effectiveness of professional orientation work in the framework of general education schools (on the example of the Kryvyi Rih Central Town Lyceum).

Keywords: professional identity, professional orientation, the effectiveness of professional orientation work.

Cite as: Krokhina A. The Role of Professional Self-Determination in The Process Establishment of Personality. Herald of Kiev Institute of Business and Technology. 3 (42). 19-24 DOI 10.37203/kibit.2019.42.03

Постановка проблеми. Вибір професійного шляху багато в чому визначає долю людини. Задоволеність або незадоволеність життям на половину пов'язана з улюбленою чи не улюбленою роботою. В свій час кожній людині перед тим, як почати працювати, необхідно зробити свій професійний вибір. Особливо гостро проблема професійного самовизначення стоїть перед старшокласниками.

Під впливом різноманітних зовнішніх умов таких, як політика, економіка, розвиток науки, технологій і освіти, демографічні процеси, а також цілого ряду суб'єктивних факторів, відбуваються перші професійні кроки юнаків і дівчат.

У сучасному суспільстві молодь не може реалізувати свої соціально-професійні орієнтації без сприяння інститутів системи освіти. Різні освітні установи не тільки транслюють підростаючому поколінню обсяг знань, виховують трудові навички і передають спеціальні вміння, а й також формують життєві орієнтації та установки, зокрема – на вибір майбутньої професії, продовження освіти і професійну підготовку. Таким чином, як зазначав Д. Закатнов, одним із пріоритетних завдань сучасної системи освіти є підготовка учнівської молоді до професійного самовизначення [4].

Питання професійного самовизначення є актуальним в усі часи у теорії та практиці саморозвитку і самореалізації впродовж всього життя особистості. Цією проблематикою займалися такі вчені: А. Голомшток, Л. Йовайша, В. Сахаров, Е. Клімов, Л. Божович, Л. Виготський, В. Чебишева, П. Шавір та інші.

Дослідження проблеми професійного самовизначення старшокласників проводяться не ізольовано, а у загальній системі педагогічних та психолого-педагогічних робіт. При існуючому змістовному взаємозв'язку теоретичних та експериментальних досліджень, які проводяться в загальній педагогіці та психології, з'являється необхідність проведення аналізу педагогічних та психолого-педагогічних досліджень, присвячених вивченню проблеми активності особистості в професійному самовизначенні та виборі професії, об'єктом яких виступають учні старших класів загальноосвітніх шкіл.

Здатність людини знаходити особистісний сенс у професійній справі, самостійно створювати, проектувати своє професійне життя, нести відповідальність за прийняття рішень стосовно вибору професії, спеціальності або вибору місця роботи – це все можна назвати найважливішим критерієм продуктивності та усвідомлення професійного становлення особистості.

Мета роботи: дослідити ефективність профорієнтаційної роботи у межах загальноосвітніх шкіл (на прикладі Криворізького Центрально-Міського ліцею).

Аналіз останніх досліджень. Поняття «професійне самовизначення» розглядали у контексті

своїх робіт багато вітчизняних та зарубіжних дослідників: М. Пряжніков, П. Шавір, Є. Клімов, Є. Павлютенков, К. Платонов, Д. Фельдштейн, М. Артур, С. Чистякова, І. Богданов, Н. Гінсберг, Дж. Голланд, Д. Дайгер, С. Зуєва, А. Кухарчук, П. Пауер, В. Поляков, В. Сафін, Д. Халл, Дж. Херм тощо.

Людина на шляху до професійної самореалізації задається питаннями, що стосуються визначення власного ставлення до професій, займається аналізом та рефлексією власних професійних досягнень, турбується щодо ухвалення рішення про вибір професії або її зміну, уточнення та корекції кар'єри, вирішення інших професійно обумовлених питань. Весь цей комплекс проблем пояснюють поняттям «професійне самовизначення».

Професійне самовизначення як процес формування ставлення особистості до самої себе (процес формування самосвідомості особистості) як до суб'єкта майбутньої професійної діяльності, що дають змогу підготувати людину до професійної кар'єри, презентації своєї кандидатури на ринку праці, до зміни професії в умовах ринкової економіки, розглядала І. Богданова.

На думку С.Зуєвої, професійне самовизначення – це готовність до входження у професійне середовище. Вона припускає при цьому формування професійних якостей особистості й ціннісних орієнтацій, які характеризують обрану професію й без яких успішне професійне становлення не є можливим [3].

В.Чебишева у дане поняття привносить ідею направленості активності старшокласника більше не на пізнання світу професій та професійних вимог, а на розвиток самого себе; підкреслює велике значення активної практичної перевірки самими юнаками власних професійних здібностей, схильностей та інтересів, пошуку ними можливостей такої перевірки [10].

За П.Шавіром, професійне самовизначення являє собою систему, основними елементами якої являються професійна спрямованість та професійне самоусвідомлення. Останнє полягає в усвідомленні людиною самої себе як суб'єкта професійної діяльності та проявляється в готовності до самовиховання, а також в процесах саморегуляції. Вчений вважає, що ще до закінчення школи та вибору професії слід організовувати різноманітні види трудової діяльності, участь в яких допоможе учням подолати протиріччя та стан невизначеності під час майбутнього вибору професії [11].

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про життєво-виправданий та особистісно-прийнятний вибір професії, то з'являється потреба розглянути один з провідних механізмів професійного самовизначення. Таким механізмом в освітньо-виховній практиці вважають профорієнтацію.

Завдання профорієнтації полягає в ознайомленні учнів з професіями та правилами їх вибору, вихованні спрямованості на самопізнання як основу професійного самовизначення; формування вміння зіставляти свої здібності з вимогами щодо набуття конкретної професії, складати на цій основі реальний план оволодіння професією, а також забезпечення розвитку професійно важливих якостей особистості.

Професійна орієнтація – це комплексна науково обґрунтована система форм, методів та засобів впливу на особу з метою оптимізації її професійного самовизначення на основі врахування професійно важливих особистісних характеристик кожного індивідуума та потреб ринку праці. Вона спрямована на досягнення збалансованості між професійними інтересами і можливостями людини та потребами суспільства в конкретних видах професійної діяльності. Професійна орієнтація населення є складовою частиною соціально-орієнтованої ринкової економіки, яка впливає на ринок праці, товарів, послуг та капіталу.

Профорієнтаційна робота сприяє цілеспрямованому розвитку здібностей людини, зростанню її професіоналізму, працездатності, збереженню здоров'я і виступає одним із важливих елементів державної політики в сфері соціального захисту та зайнятості населення, забезпечує ефективне використання трудового потенціалу особи, підвищення її соціальної та професійної мобільності, відіграє значну роль у профілактиці масового вимушеного безробіття [8].

Важливою умовою ефективності системи профорієнтаційної роботи є послідовність окремих її етапів. На кожному профорієнтація має свої завдання:

- 1) профорієнтаційна робота у школі. Основне завдання профорієнтації на цьому етапі – професійна просвіта та визначення здібностей і професійних намірів учнів;
- 2) профорієнтаційна робота у позашкільних навчальних закладах. Для цього етапу характерна систематизація досвіду, знань, умінь, навичок, набутих на першому етапі;
- 3) профорієнтаційна робота у професійному середовищі. Її особливістю є, насамперед, професійна адаптація.

Проблема професійної орієнтації у різні часи турбувала багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених.

Одним з лідерів «виховної» концепції в профорієнтації вважається А. Голомшток. Вченим, в першу чергу, розглядається педагогічний план роботи і припускається, що коли сам педагогічний вплив організовано правильно, то результат (виникнення активної ролі старшокласників) забезпечено [1].

Литовський дослідник Л. Йовайша у своїх працях робить акцент на необхідності активації

самого учня, підкреслює важливість формування самопізнання, запевняє, що самопізнання та знання обраної професії – основа вибору професії». Також він приділяє увагу позиції, яку займає сам старшокласник в процесі прийняття рішення про своє професійне майбутнє, будучи суб'єктом вибору професії. З боку суспільства має бути лише дієва допомога суб'єкту в тому, щоб стимулювати розвиток в його особистості суб'єктивності [5]. Йовайша, розглядаючи організацію професійної активації, висуває ряд вимог для її реалізації: необхідно обов'язково враховувати інтереси та схильності учнів; для того, щоб участь в практичній роботі дійсно впливала на вибір професії, необхідно, щоб вони(учні) свідомо ставились до своєї праці, оцінюючи результати власної діяльності; педагог повинен підтримувати у молодих людей активне ставлення до практичної діяльності [6].

Кандидат педагогічних наук В.Сахаров зазначає, що у своїй більшості молодь переважно займає пасивну позицію щодо проблеми вибору професії. Тому, на думку вченого, головною задачею профорієнтації є перетворення її в процес управління життєвим самовизначенням молодих людей. Сахаров говорить про значну необхідність визнання за вихованцем права на виявлення власної активності в процесі виховання. У своїх роботах він ставить і розглядає такі проблеми: питання розвитку самостійності учнів, визначає її психолого-педагогічний зміст, вказує на формування необхідних якостей, пише про необхідність переходу від процесу виховання до самовиховання, ставить питання про взаємозв'язки діагностики та самовиховання [9].

Ситуація вибору професії є не лише суб'єктно зумовленою, тобто залежною виключно від внутрішніх бажань та світоглядних уявлень суб'єкта вибору. Проблема вибору професії виникає на певному етапі життєвого шляху, залежить від культурно-історичних умов і відбувається під жорстким контролем суспільства. Власне життя «до професії» є підготовкою до неї. У площині наукових досліджень Б.Г.Анарьєва, О.М.Леонтьєва, Г.С.Костюка, К.К.Платонова ігрова та навчальна діяльність вважалася підготовчими відносно професійної, яка займає більшу частину життя людини. В епігенетичній теорії розвитку Е. Еріксона основні особистісні новоутворення (базові елементи особистісної ідентичності), які з'являються в юнацькому віці, пов'язані з професійним розвитком, пошуками себе у певній галузі. В юнацькому віці людині здається, що вона сама вибирає шлях. Вона дійсно його робить, хоча на її вибір впливають попередній досвід, середовище, індивідуально своєрідні умови розвитку, життєва ситуація (І. Кон, О. Леонтьєв).

Основна мета профорієнтації – полегшити професійний вибір на певному етапі соціаль-

но-вікового розвитку, спрямувати особистісний розвиток суб'єкта праці у певному напрямку. Правильно організована профорієнтаційна робота налаштовує особистість до глибокої рефлексії особистісних якостей, в ході якої вибір професії є похідною від індивідуально-психологічних властивостей суб'єкта праці та соціально-економічних і культурно-історичних умов розвитку суспільства. Ознайомлення з професіями, психологічне вивчення професій, формування реалістичної картини професійного світу передбачає навчити людину вибирати професію «по собі» і для себе [7].

Компонентами профорієнтаційної роботи є професійна інформація, професійна діагностика, професійна консультація, професійний відбір, професійна адаптація.

За допомогою певного переліку методик (наприклад, «Диференційно-діагностичний опитувальник» Є. Клімова, «Карта інтересів» А.Голомштока, «Якір кар'єри» Е. Шейна (переклад і адаптація В. Чікер, В. Вінокурова), анкета «Орієнтація» І. Соломіна тощо), що використовуються психологом під час профорієнтаційної роботи, можна проаналізувати результати дослідження залежності навчальних інтересів і спрямованості професійних намірів учнів, а також характер мотивації, що впливає на вибір бажаної області навчальної діяльності старшокласників.

Професійна орієнтація в освітній установі здійснюється в процесі навчання, позакласній і позаурочній діяльності, в умовах взаємодії школи з сім'єю і ВНЗ, службою зайнятості, підприємствами, організаціями тощо.

Так як метою шкільної профорієнтації є поступове формування внутрішньої готовності до самостійного і усвідомленого планування, коригування і реалізації особистих професійних планів. Особливістю профорієнтації в школі є те, що упродовж усіх років навчання на учнів здійснюється профорієнтаційний вплив. Саме ця особливість припускає спадкоємність, послідовність, диференційований підхід в процесі управління профорієнтацією підлітків.

Головним критерієм ефективності роботи профорієнтації служить міра збалансованості кількості учнів, що приходять на роботу, на навчання в технікуми і ВНЗ по професіях, актуальних потребах міста, району, регіону, суспільства, що відповідають, в цілому.

Одним із показників, за яким можна встановити доцільність впровадження профілізації в загальноосвітніх закладах є результати обрання старшокласниками відповідних спеціальностей до профілю навчання, що базується на впровадженні профорієнтаційної роботи на кожному з вікових етапів розвитку учнів.

Аналізуючи довідки по працевлаштуванню випускників 2015, 2016, 2017 років Криворізького Центрально-Міського ліцею, нами були виявлені наступні закономірності:

- 3 учнів одинадцятого класу 2015 року випуску обрали спеціальність у вищих навчальних закладах відповідно до профілю навчання у ліцеї 50 чоловік з 82, що становить 60.2% (фізико-математичний профіль – 20 з 28 чол. – 71.4%, біолого-географічний – 16 з 27чол.- 59.3%, суспільно-гуманітарний – 14 з 27 – 52%).
- 3 абітурієнтів 2016 року випуску обрали спеціальність у вищих навчальних закладах відповідно до профілю навчання у ліцеї 47 чоловік з 80, що становить 58.8% (фізико-математичний профіль – 10 з 23 чол. – 43.5%, біолого-географічний 10 з 23 – 43.5%, суспільно-гуманітарний –20 з 28 чол. – 71.4%).
- Випускники 2017 року 43 з 79 чоловік пішли у вищі навчальні заклади за профілем, який обирали та навчалися у ліцеї це 54.4% (фізико-математичний профіль – 22 з 30 чол. – 73.3%, біолого-географічний 12 з 27 чол. – 44.4%, суспільно-гуманітарний – 9 з 22 чол. – 41%).

За допомогою критерію біноміального розподілу з програми Excel нам вдалося встановити, що ймовірність вибору учнями майбутньої професії відповідно до профілю збільшується до точки математичного очікування. Математичне очікування дорівнює середньому арифметичному та теоретично становить 50% від загальної кількості учнів, що знаходяться у процесі вибору.

Також було встановлено, що з 241 учня (за всі три роки випусків з 2015 по 2017) 140 чоловік обрали спеціальність за профілем навчання у ліцеї. Експериментально це 58,1%.

Отже, дана інформація вказує на можливість припустити та передбачити ефективність даного виду диференційного навчання у майбутньому при здійсненні навчального процесу у середніх закладах отримання освіти.

Робота профорієнтації має відбуватися поетапно, з урахуванням вікових особливостей учнів. На кожному етапі є своя мета та педагогічне завдання:

1. Етап актуалізації проблеми вибору професії (1-4 класи). Мета – сформувати первинне уявлення про світ праці, познайомити з найбільш доступними професіями. Завдання: розвиток потреби в учбовій і суспільно корисній праці; первинне ознайомлення зі світом професій, знайомство з найбільш доступними з них; озброєння доступними елементами праці по різних професіях; формування схильностей, здібностей і інтересу до професійної діяльності.
2. Етап формування професійної спрямованості (5-7 класів). Мета – сформувати суспільно значущі мотиви вибору профе-

сії і усвідомлений інтерес до проблеми вибору професії. Завдання: цілеспрямоване знайомство з професіями, ознайомлення з потребами регіону в кадрах; виявлення і розвиток професійних інтересів; формування суспільно значимих мотивів вибору професії; актуалізація проблеми самопізнання і самовиховання; озброєння трудовими умінями в певних видах професійної праці.

3. Етап формування професійної самосвідомості (8-9 класів). Мета - підготувати учнів до усвідомленого вибору професії і шляху продовження освіти. Завдання: ознайомлення з основами правильного вибору професії; розвиток якостей, необхідних для оволодіння обраною професією і адекватної самооцінки професійно важливих якостей; продовження вивчення особи учня з метою коригування професійних намірів і шляхів продовження освіти; створення умов для активної проби сил в різних видах трудової діяльності, максимально наближеної до професійної.
4. Етап уточнення соціально професійного статусу (10-11 класів). Мета – сформувати переконаність в правильності вибору професії. Завдання: формування знань і умінь по певній професії; коригування програми самопідготовки до обраної професії; озброєння перспективою працевлаштування, професійного зростання і способам адаптації до соціально-виробничих умов праці по обраній професії [2].

На основі аналізу переліку дисциплін, які учні 11 класів мають обирати для здачі зовнішнього незалежного оцінювання, можна зазначити, що першим конкурсним предметом для усіх спеціальностей та галузей знань є українська мова та література. На позиції другого предмету знаходяться математика, історія України, біологія, іноземна мова, географія, фізика. І третій предмет має можливість вибору, наприклад, або з гуманітарного напрямку, або з природничого; творчий конкурс. Це є необхідним, оскільки багато професій важко віднести лише до якогось одного «чистого напрямку», що дає більшу можливість вступити на бажану спеціальність, бо полегшує підготовку учнів. Саме другий предмет має визначати профілізація і робити на нього основний акцент. Третя позиція містить творчий конкурс і вимагає додаткової підготовки абітурієнтів, чим не забезпечує загальноосвітня школа.

Профорієнтація має свої принципи, пріоритети та недоліки. Врахувавши ці аспекти, є висока ймовірність правильно організувати адміністративним навчальних закладів свою профорієнтаційну систему, знайти вірний підхід до організації своєї діяльності, встановити відповідний пси-

хологічний контакт з учнями, що перебувають у стані вибору професії, професійного становлення та самовизначення.

Успішність професійного самовизначення старшокласників залежить від сформованості їх ціннісної орієнтації, життєвих ідеалів у професійній сфері.

Висновок. Таким чином, існує міцний зв'язок професійного самовизначення з самореалізацією людини в інших важливих сферах життя.

Співвідношення понять «професійне самовизначення», «профорієнтація» і «профконсультування» виглядає наступним чином. Профорієнтацію і профконсультацію можна визначити як «орієнтування», скеровування учня, тоді як професійне самовизначення більше схиляється до «само орієнтування» учня, який виступає в ролі суб'єкта самовизначення.

Проведене дослідження не висчерпує тему профорієнтації. Подальший розвиток нашого наукового інтересу бачимо у визначенні особливостей задоволеності/незадоволеності (суб'єктивний компонент) здійсненим професійним вибором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голомшток А.Е. Выбор профессии и воспитание личности школьника (воспитат. концепция проф. ориентации). М.: Педагогика, 1999. 160 с.
2. Доротюк В.І., Піддячий М. І., Гевченко Л. Ф., Рогоза В. В., Васківський М. В., Доротюк О. Г. Соціально-професійна орієнтація учнів в умовах профільного навчання: монографія. К.: Педагогічна думка, 2015. 338 с.
3. Загребюк Ю. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Випуск 50, 2014. С.97-100.
4. Закатнов Д.О. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення: монографія. К.: Педагогічна думка, 2012. 160 с.
5. Йовайша Л.А. Основы подготовки учащихся к выбору профессии. Вильнюс, 1991. 54 с.
6. Йовайша Л.А. Профессиональная ориентация. М.: Вильнюс, 1995. 147 с.
7. Кириченко В.В. Історичний експурс та сучасні погляди на психологічні проблеми профорієнтації. Теоретичні та прикладні проблеми психології: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк, 2015. №2(37). С.203-213.
8. Наказ Міністерства праці України Про затвердження Положення про організацію професійної орієнтації населення від 31 травня 1995 року N 27/169/79.
9. Сахаров С.Д. Система профессиональной ориентации учащихся средних школ. Киров: Волго-Вятское книжное изд-во, 1997. 176с.
10. Чебышева В. В. Психология трудового обучения. М.: Высшая школа, 1983. 240с.
11. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. М.: Педагогика, 1981. 96 с.

REFERENCES

1. Golomshtok A.E.(1999) Vybor professii i vospitanie lichnosti shkol'nika (vospitat. koncepcija prof. orientacii). Moskva. Pedagogika.

2. Dorotyuk V.I., Pidtyachyy M. I., Hevchenko L. F., Rohoza V. V., Vas'kivs'kyi M. V., Dorotyuk O. H. (2015) Sotsial'no-profesiynna oriyentatsiya uchniv v umovakh profil'noho navchannya: monohrafiya. Kyiv. Pedahohichna dumka.
 3. Zahrebyuk Yu. (2014) Psykholoho-pedahohichni problemy sil's'koyi shkoly. Vyp. 50. S.97-100.
 4. Zakatnov D.O. (2012) Tekhnolohiyi pidhotovky uchniv's'koyi molodi do profesiynoho samovyznachennya: monohrafiya. Kyiv. Pedahohichna dumka.
 5. Jovajsha L.A. (1991) Osnovy podgotovki uchashhihsja k vyboru professii. Vil'njus.
 6. Jovajsha L.A. (1995) Professional'naja orientacija. Moskva. Vil'njus.
 7. Kyrychenko V.V. (2015) Istorychnyy ekskurs ta suchasni pohlyady na psykholohichni problemy proforiyentatsiyi. Teoretychni ta prykladni problemy psykholohiyi: Zbirnyk naukovykh prats' Skhidnoukrayins'koho natsional'noho universytetu imeni Volodymyra Dala. Syevyerodonets'k. № 2(37). S.203-213.
 8. Nakaz Ministerstva pratsi Ukrainy Pro zatverdzhennya Polozhennya pro orhanizatsiyu profesiynoyi oriyentatsiyi naselennya vid 31 travnya 1995 roku N 27/169/79.
 9. Saharov S.D. (1997) Sistema professional'noj orientacii uchashhihsja srednih shkol. Kirov. Volgo-Vjatskoe knizhnoe izd-vo.
 10. Chebysheva V. V. (1983) Psihologija trudovogo obuchenija. Moskva. Vysshaja shkola.
 11. Shavir P.A. (1981) Psihologija professional'nogo samoopredelenija v rannej junosti. Moskva. Pedagogika.
-